

MUMTOZ ADABIYOTDA QUR‘ON OYATLARINING QO‘LLANILISHI

Temirova Mohichehra Sabrididdin qizi

Mustaqil tadqiqotchi

E-mail: meduzam21@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XI—XIX asrlar turkiy mumtoz adabiyotida Qur‘on oyatlarining o‘zlashtirilish shakllari tahlil qilinadi. Muallif oyat qo‘llanilishini bezak emas, balki matnning ma‘no tuzilishini shakllantiruvchi ichki mexanizm sifatida qaraydi. Ishda mumtoz poetika risolalari — Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” va Atoulloh Husayniyning “Badoyi’ us-sanoyi” asarlaridagi iqtibos, hall, aqd, tazmin va talmeh atamallari aniqlashtiriladi. Tadqiqot natijasida oyat o‘zlashtirishning olti darajali modeli taklif etiladi: leksik, iboraviy, motiv, syujet, kompozitsion va konseptual darajalar. Har bir daraja “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Qisasi Rabg‘uziy”, Alisher Navoiy asarlari, Boburning “Mubayyin”i va Sufi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asaridan olingan misollar bilan asoslanadi. Tahlil oyatning badiiy matndagi to‘rt asosiy vazifasini — dalillash, kengaytirish, ramzlashtirish va kompozitsion mustahkamlash vazifalarini ajratish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Qur‘on oyati, iqtibos, talmeh, hall, aqd, tazmin, mumtoz adabiyot, intertekstuallik, tasavvuf, Alisher Navoiy, badiiy san‘at, tafsir an‘anasi.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОРАНИЧЕСКИХ АЯТОВ В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье анализируются формы освоения коранических аятов в тюркской классической литературе XI—XIX веков. Автор рассматривает употребление аята не как украшение, а как внутренний механизм, формирующий смысловую структуру текста. В работе уточняются термины иктибас, халл, акд, тазмин и талмих, содержащиеся в классических трактатах по поэтике — «Фунун ул-балага» Шейха Ахмада Тарази и «Бадаи ус-санаи» Атауллаха Хусайни. В результате исследования предлагается шестиуровневая модель освоения аята: лексический, фразеологический, мотивный, сюжетный, композиционный и концептуальный уровни. Каждый уровень обосновывается примерами из «Кутадгу билиг», «Хибат ул-хакаик», «Кисаси Рабгузи», произведений Алишера Навои, «Мубайина» Бабура и «Сабат ул-аджизин» Суфи Аллаяра. Анализ позволяет выделить четыре основные функции аята

в художественном тексте: аргументирующую, расширяющую, символизирующую и композиционно укрепляющую.

Ключевые слова: коранический аят, иктибас, талмих, халл, акд, тазмин, классическая литература, интертекстуальность, суфизм, Алишер Навои, художественный прием, тафсирная традиция.

THE USE OF QUR'ANIC VERSES IN CLASSICAL LITERATURE

Abstract. The article analyses the forms in which Qur'anic verses were absorbed into Turkic classical literature of the 11th—19th centuries. The author treats the use of a verse not as ornament but as an internal mechanism that shapes the semantic structure of the text. The study clarifies the terms *iqtibas*, *hall*, *aqd*, *tazmin* and *talmih* as defined in classical treatises on poetics — Sheikh Ahmad Tarazi's "Funun al-balagha" and Ataullah Husaini's "Badai al-sanai". As a result, a six-level model of verse absorption is proposed: lexical, phraseological, motif, plot, compositional and conceptual levels. Each level is substantiated with examples from "Qutadghu bilig", "Hibat al-haqaiq", "Qisas al-Rabghuzi", the works of Alisher Navoi, Babur's "Mubayyin" and Sufi Allayar's "Sabat al-ajizin". The analysis makes it possible to distinguish four principal functions of the verse in a literary text: argumentative, expansive, symbolising and compositionally reinforcing.

Keywords: Qur'anic verse, *iqtibas*, *talmih*, *hall*, *aqd*, *tazmin*, classical literature, intertextuality, Sufism, Alisher Navoi, poetic device, *tafsir* tradition.

KIRISH

Qur'oni karim islom sivilizatsiyasi doirasida yaratilgan har qanday badiiy matn uchun birlamchi manba maqomiga ega. VIII—IX asrlardan boshlab avval arab, so'ngra fors va turkiy tillardagi so'z san'ati uning leksikasi, obrazlar tizimi va uslubiy me'yorlaridan oziqlandi [1]. Turkiy adabiyotda bu jarayonning ilk yirik namunasi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (1069—1070) dostonidir: unda islom axloqi mutaqorib vaznidagi olti yarim mingdan ortiq baytga solingan [2].

Mumtoz adabiyotda oyat qo'llanilishi matn yuzasidagi bezak emas. U asar ma'nosini qurib beruvchi ichki mexanizmdir. Shoir oyatni yoki uning bir parchasini keltirganda o'quvchi ongida bir vaqtning o'zida uch qatlam faollashadi: oyatning o'z matni, nuzul sababi va tafsir an'anasida shakllangan talqin. Shu sababli bitta iboraga tayangan bayt o'n baytlik izohga teng ma'no yuki tashiydi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, o'zbek adabiyotshunosligida Alisher Navoiy, Bobur, Ahmad Yassaviy asarlaridagi diniy manbalar alohida-alohida o'rganilgan bo'lsa-da, oyat o'zlashtirishning shakllari bo'yicha yagona tipologiya ishlab chiqilmagan. Natijada bir xil hodisa turli tadqiqotlarda goh "iqtibos", goh "talmeh", goh "tazmin" deb nomlanadi. Bu esa qiyosiy tahlilni qiyinlashtiradi va statistik hisob-kitobni imkonsiz qiladi.

Tadqiqot obyekti — XI—XIX asrlar turkiy mumtoz adabiyotining sakkizta asosiy matni: "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq", "Devoni hikmat", "Qisasi Rabg'uziy", Alisher Navoiyning "Xamsa" va "Lison ut-tayr" asarlari, Boburning "Mubayyin"i hamda Sufi

Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asari. Tadqiqot predmeti — shu matnlarda Qur'on oyatlarining o'zlashtirish shakllari va badiiy vazifalari.

Maqsad — oyat o'zlashtirishning bosqichli tipologiyasini ishlab chiqish va har bir bosqichni aniq matn hamda aniq oyat raqami bilan asoslash. Bu maqsadga erishish uchun to'rt vazifa qo'yildi: birinchidan, mumtoz poetika risolalaridagi atamalarni aniqlashtirish; ikkinchidan, o'zlashtirishning darajalarini ajratish; uchinchidan, har bir daraja uchun manba oyatni ko'rsatgan holda misol keltirish; to'rtinchidan, oyatning badiiy vazifalarini belgilash.

Ishning ilmiy yangiligi oyat o'zlashtirishning olti darajali modeli taklif etilishida. Model o'zlashtirishni leksik birlikdan konseptual tizimgacha bo'lgan uzluksiz shkala sifatida ko'rsatadi. Bu yondashuv mumtoz matnni tavsiflashdan uni o'lchashga o'tish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mavzuga oid manbalarni uch guruhga ajratish mumkin: mumtoz poetika risolalari, zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi ishlari va xorijiy tadqiqotlar.

Birinci guruh. Turkiy tildagi ilk poetika risolasi — Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning “Funun ul-balog'a” asari (1436—1437), Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan [8]. Risolada ma'naviy san'atlar qatorida iqtibos va talmeh izohlanadi hamda ularga turkiy she'riyatdan misollar keltiriladi. Bu manba muhim, chunki u Navoiy davridan avval turkiy adabiyotda muqaddas matnga murojaat qilish qoidalari allaqachon shakllanganini ko'rsatadi.

Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoyi'” asari (XV asr oxiri) atamalarning eng aniq ta'rifini beradi [9]. Unga ko'ra iqtibos — Qur'on oyati yoki hadis matnini uning manbasiga ishora qilmasdan nutqqa kiritish. Hall — nasriy matnni she'r holiga keltirish. Aqd — nasrni o'zgartirmasdan nazmga bog'lash. Tazmin — o'zga shoir baytini o'z she'riga kiritish. Talmeh esa mashhur voqea yoki qissaga qisqa ishoradir. Bu to'rt atama bir-biridan o'zlashtirish hajmi va o'zgartirish darajasi bilan farqlanadi.

B. Valixo'jayev bu risolalarning tarixiy o'rnini belgilab, X—XIX asrlar o'zbek adabiyotshunosligi tarixini tizimga solgan [10]. Uning ishida poetika risolalari alohida ilmiy an'ana sifatida ko'rsatiladi, biroq oyat o'zlashtirish masalasi mustaqil muammo tarzida ajratilmagan.

Ikkinchi guruh. A. Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” kitobida san'atlar Navoiy matnlari asosida tahlil qilingan [11]. I. Haqqulov va N. Komilov ishlarida oyat va tasavvufiy istiloh o'rtasidagi bog'liqlik ochib berilgan [12; 13]. Xususan, Komilov “fano”, “baqo”, “vahdat ul-vujud” tushunchalarining Qur'on matniga tayanishini ko'rsatadi [13]. Sh. Sirojiddinov Navoiy manbalarini qiyosiy-tekstologik usulda tekshirib, muallif qaysi tafsir va qissa to'plamlaridan foydalanganini aniqlashga urinadi [14]. Y. Is'hoqovning “So'z san'ati so'zligi” lug'ati atamalarni me'yorlashtirish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi [15].

Bu ishlarning umumiy cheklovi shundaki, tahlil ko'pincha bitta muallif yoki bitta asar doirasida qoladi. Masalan, Navoiy iqtiboslari o'rganilganda Yassaviy yoki Sufi Olloyor materiali qiyos uchun jalb etilmaydi. Natijada o'zlashtirish usullarining tarixiy o'zgarishi ko'rinmay qoladi.

Uchinchi guruh. A. Schimmel tasavvuf she‘riyatidagi Qur‘oniy obrazlar — “alast” kuni, nur, ishq, mavt tushunchalarining badiiy tizimini tavsiflaydi [16]. G. Genette esa transtekstuallik nazariyasini ishlab chiqib, matnlararo munosabatlarning besh turini ajratadi [17]. Uning “arxitektst” tushunchasi mavzuimiz uchun qulay: mumtoz adabiyot uchun Qur‘on aynan arxitektst, ya‘ni butun janr tizimini belgilovchi asos matn vazifasini bajaradi.

Metodologiya. Ishda to‘rt metod birgalikda qo‘llanildi. Intertekstual tahlil badiiy matndagi oyat izlarini aniqlash uchun ishlatildi. Qiyosiy-tipologik metod turli asrlarga oid matnlarni bir shkalada o‘lchash imkonini berdi. Germenevtik yondashuv oyatning tafsirdagi ma‘nosi bilan she‘rdagi ma‘nosi orasidagi farqni ko‘rsatdi. Tekstologik tekshiruv esa iqtiboslarning nashr matnidagi holatini nazorat qilish uchun qo‘llanildi.

Material sifatida yuqorida sanalgan sakkizta asar tanlandi. Tanlov mezoni — janr rang-barangligi: didaktik doston, hikmat, nasriy qisas, ishqiy-falsafiy doston, allegorik doston, nazmga solingan fiqh va aqida manzumasi. Bu qamrov oyat o‘zlashtirish usullarining janrga bog‘liqligini tekshirish imkonini beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tahlil natijasida Qur‘on matnining badiiy asarga kirish jarayonini olti darajaga ajratish mumkin bo‘ldi. Darajalar o‘zlashtirilgan birlikning hajmi va matndagi tarqalish ko‘lami bo‘yicha tartiblangan: leksik birlikdan butun asar konsepsiyasigacha. Quyidagi jadval modelning umumiy ko‘rinishini beradi.

1-jadval. Qur‘on oyatlarini o‘zlashtirishning olti darajali modeli

Daraja	O‘zlashtirilgan birlik	Manba oyat (namuna)	Mumtoz matndagi ko‘rinishi
Leksik	Alohida so‘z, atama	Baqara, 255 (“kursi”)	She‘riy lug‘atning barqaror qatlami
Iboraviy	Ibora yoki to‘liq jumla	A‘rof, 172 (“alastu bi-Rabbikum”)	Iqtibos san‘ati; baytga o‘zgarishsiz kiritish
Motiv	Qissaning bir tafsiloti	Anbiyo, 69 (olovning sovushi)	Talmeh san‘ati; ikki-uch so‘zli ishora
Syujet	Voqealar zanjiri	Yusuf surasi; Kahf, 83—98	Mustaqil doston yoki qissa asosi
Kompozitsion	Matn qurilish tartibi	Isro, 1; Najm, 8—9	Hamd — munajat — na‘t — me‘roj kanoni
Konseptual	Dunyoqarash tizimi	Rahmon, 26—27; Isro, 70	Fano—baqo, inson maqomi konsepsiyalari

Model ikki jihati bilan amaliy. Birinchidan, u bir asardagi turli hodisalarni bir tizimda tavsiflashga imkon beradi. Ikkinchidan, u darajalar o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatadi: yuqori darajadagi o‘zlashtirish deyarli har doim quyi darajadagi o‘zlashtirishni o‘z ichiga oladi. Masalan, syujet darajasida Yusuf qissasini olgan asar leksik darajada ham “Yusuf”, “Zulayho”, “pirohan” so‘zlarini o‘zlashtiradi.

Leksik darajada Qur‘on matnidan alohida so‘z yoki atama o‘zlashtiriladi. Turkiy mumtoz she‘riyatning lug‘at tarkibida bunday birliklar juda katta ulushni egallaydi: “arsh”, “kursi”, “lavh”, “qalam”, “javhar”, “ruh”, “nafs”, “qalb”, “ajal”, “rizq”, “sirot”, “kavsar”, “tuba”, “sijjin”, “illiyyin”.

Bu so‘zlar oddiy leksik birlik emas. Ularning har biri o‘z orqasida aniq oyatni saqlaydi. “Kursi” so‘zi Baqara surasining 255-oyatiga, “sirot” — Fotiha surasining 6-oyatiga, “kavsar” — shu nomdagi suraning birinchi oyatiga bog‘lanadi. Shoir bu so‘zni ishlatganda o‘quvchi uni umumiy ma‘noda emas, aniq matn ma‘nosida tushunadi.

Leksik daraja o‘zlashtirishning eng barqaror shakli. U asrlar davomida o‘zgarmaydi: XI asrdagi “Qutadg‘u bilig” [2] va XVIII asrdagi “Sabot ul-ojizin” [7] bir xil o‘zak lug‘atga tayanadi. Shu bois leksik daraja mumtoz uslubning davomiyligini ta‘minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

Iboraviy darajada oyatning bir qismi — ibora yoki to‘liq jumla — matnga o‘zgartirilmagan holda kiritiladi. Mumtoz poetikada bu usul iqtibos deb ataladi [9]. Iqtibosning asosiy sharti — kiritilgan parcha she‘rning vazni va grammatik tuzilishiga singib ketishi, alohida iqtibos belgisi bilan ajratilmasligi.

Turkiy mumtoz adabiyotda eng ko‘p uchraydigan iqtibos parchalari quyidagilar: “kun fayakun” (Baqara, 117; Yosin, 82), “alastu bi-Rabbikum” (A‘rof, 172), “lan taroniy” (A‘rof, 143), “nafaxtu fihi min ruhiy” (Hijr, 29), “va laqad karramno banii Odam” (Isro, 70), “nahnu aqrabu ilayhi min habl il-varid” (Qof, 16), “kullu man alayho fon” (Rahmon, 26), “inno lillohi va inno ilayhi rojiun” (Baqara, 156).

Bu ro‘yxat tasodifiy emas. Sanalgan sakkiz parchaning yettitasi inson va Yaratuvchi munosabatiga oid. Faqat “kun fayakun” iborasi yaratilish akti bilan bog‘liq. Bu nisbat mumtoz she‘riyatning asosiy mavzusi — inson ruhining ilohiy manbaga qaytishi ekanini ko‘rsatadi.

Iqtibosning uch vazifasi ajratiladi. Dalillash vazifasi didaktik asarlarda ustunlik qiladi: Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida ilm ustunligi haqidagi bob Zumar surasining 9-oyati mazmuniga tayanadi — bilganlar bilan bilmaganlar teng emas [3]. Bezash vazifasi g‘azal janrida namoyon bo‘ladi: iqtibos bayt maqta‘ida keltirilib, she‘rni yakunlaydi. Ramzlashtirish vazifasi tasavvufiy she‘riyatga xos: “alastu bi-Rabbikum” iborasi azaldagi ahd, ishq va sog‘inch ramziga aylanadi [12; 16].

Hall va aqd iqtibosdan farqli usullar. Iqtibosda oyat matni o‘zgarmaydi, hall va aqdda esa u qayta ishlanadi. Husayniy ta‘rifiga ko‘ra aqd — nasriy matnni ma‘nosini saqlagan holda nazmga bog‘lash, hall esa nazmni nasrga aylantirish yoki matnni erkin she‘riy bayonga ko‘chirish [9].

Turkiy adabiyotda aqdning eng yirik namunasi — Zahiriddin Muhammad Boburning “Mubayyin” asari (1521) [6]. Unda hanafiy fiqhining beshta bobi — iymon, namoz, zakot, ro‘za va haj masalalari nazmga solingan. Manba matn shariat hukmlari bo‘lgani bois muallif erkin talqinga yo‘l qo‘ymaydi: hukmning aniqligi badiiylkdan ustun turadi.

Sufi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asari aqdning ikkinchi yirik namunasi [7]. Unda moturidiy aqidasi turkiy nazmda bayon etilgan. Asar XVIII—XX asrlarda Movarounnahr madrasalarida darslik sifatida o‘qitilgan, bu esa aqd usulining amaliy — ta’limiy vazifasini ko‘rsatadi.

Hall usuli munojot janrida keng qo‘llanadi. Bunda shoir oyatning aynan matnini emas, uning duo shaklidagi qolipini oladi. Alisher Navoiyning munojotlarida Baqara surasi 286-oyatining iltijo tuzilishi — qodir bo‘lmagan yukni yuklamaslik so‘rovi — turkiy nasr va nazmga ko‘chirilgan [5].

Talmeh — mashhur qissa, shaxs yoki voqeaga ikki-uch so‘z bilan ishora qilish. U eng tejamkor usul: bir bayt ichida butun bir qissa chaqiriladi.

Turkiy mumtoz she‘riyatda eng faol talmeh manbalari — payambarlar qissalari. Iso payambar nafasi tiriltirish ramzi (Moida, 110), Xizr obrazi abadiy hayot va yashirin ilm ramzi (Kahf, 60—82), Ibrohim payambarning olovdan omon chiqishi ilohiy himoya ramzi (Anbiyo, 69), Muso payambarning “lan taroniy” javobini eshitishi vasl imkonsizligi ramzi (A’rof, 143), Ya’qub payambarning yig‘isi ayriliq ramzi (Yusuf, 84), Sulaymon payambarning qush tilini bilishi ilohiy ilm ramzi (Naml, 16).

Talmehning o‘ziga xosligi shundaki, u qissaning butun mazmunini emas, faqat bir tafsilotini oladi. Masalan, Yusuf qissasidan she‘riyat asosan uch tafsilotni saqlaydi: ko‘ylak, quduq va Zulayho qo‘lidagi pichoq. Qolgan voqealar — Misr xazinasi boshqaruvi, ochlik yillari — she‘riy talmehga kirmaydi. Bu tanlov badiiy mezonga asoslanadi: she‘r faqat ishq va ayriliq bilan bog‘lanadigan tafsilotni oladi.

Syujet darajasida asar butun voqealar zanjirini Qur’ondan oladi. Turkiy adabiyotda bu darajaning eng yirik namunasi — Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari (1309—1310) [4]. Unda Odam Atodan Muhammad payambargacha bo‘lgan qissalar turkiy nasrda bayon etilgan. Asar tuzilishi Qur’ondagi payambarlar ketma-ketligiga tayanadi, biroq unga isroiliyot va mahalliy rivoyatlar ham qo‘shilgan.

Yusuf va Zulayho syujeti alohida o‘rin tutadi. Uning manbasi — Yusuf surasi, Qur’onda “ahsan ul-qasas”, ya’ni qissalarning eng go‘zali deb atalgan yagona sura (Yusuf, 3). Turkiy adabiyotda bu syujet asosida mustaqil dostonlar yaratilgan. Diqqatga sazovor jihati: Qur’on matnida ishq motivi axloqiy sinov sifatida beriladi, dostonlarda esa u mustaqil badiiy mavzuga aylanadi.

Iskandar syujeti syujet darajasining ikkinchi namunasi. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni sarlavhasidagi “sad”, ya’ni to‘siq tushunchasi bevosita Kahf surasining 93—97-oyatlariga bog‘lanadi: Zulqarnayn Ya’juj va Ma’juj oldini olish uchun temir to‘siq quradi [5]. Navoiy bu Qur’oniy asosni yunon manbalaridan kelgan Iskandar tarixi bilan birlashtiradi. Natijada ikki an’ana bir dostonda qo‘shiladi va podshohning ideal obrazi shakllanadi.

“Lison ut-tayr” dostoni syujet darajasining uchinchi turini ko‘rsatadi. Asar Attorning “Mantiq ut-tayr” asariga javob tarzida yozilgan, ammo har ikki sarlavhaning o‘zagi Naml

surasining 16-oyatidagi qush tili tushunchasidan olingan [5; 16]. Bu holatda Qur‘on syujetni emas, syujetni yaratuvchi asosiy metaforani beradi.

Kompozitsion darajada Qur‘on asarning qurilish tartibini belgilaydi. Mumtoz doston kanoni to‘rt majburiy qismdan boshlanadi: hamd — Allohga hamd, munojot — iltijo, na‘t — payambar madhi, me‘roj — me‘roj tuni tavsifi. Bu tartib tasodifiy emas.

Hamd qismi Fotiha surasining birinchi oyatlari qolipiga tayanadi. Me‘roj bobi bevosita Isro surasining 1-oyati va Najm surasining 8—9-oyatlariga asoslanadi: qulning tunda safari va ikki yoy oralig‘i masofasi tasviri shu oyatlardan olinadi. Alisher Navoiyning “Xamsa”sidagi har bir doston shu tartibga amal qiladi [5; 11].

Kompozitsion daraja janr me‘yorini shakllantiradi. Doston mana shu to‘rt qism bilan boshlanishi shart edi; ularsiz asar tugallanmagan hisoblangan. Demak, Qur‘on bu yerda alohida matn parchasi sifatida emas, janr qonuni sifatida ishlaydi. Genette atamasi bilan aytganda, bu arxitekstual munosabatdir [17].

Eng yuqori darajada Qur‘on asarning butun falsafiy tizimini belgilaydi. Bu daraja tasavvufiy adabiyotda to‘liq namoyon bo‘ladi.

Asosiy misol — “alast” konsepsiyasi. A‘rof surasining 172-oyatida Alloh Odam farzandlaridan “Men sizning Rabbingiz emasmanmi?” deb so‘raydi va ular “Ha” deb javob beradi. Tasavvuf she‘riyati bu bir oyatdan butun bir dunyoqarash quradi: azalda tuzilgan ahd, undan ayrilish, sog‘inch, qaytish istagi [12; 13; 16]. Ahmad Yassaviy hikmatlaridan Mashrab g‘azallarigacha bo‘lgan she‘riyatda ishq mavzusi aynan shu sxemaga tayanadi.

Ikkinchi misol — fano va baqo tushunchalari. Ularning matn asosi Rahmon surasining 26—27-oyatlari: yer yuzidagi har bir narsa foni, faqat Rabbing zoti boqiy qoladi. Bu ikki oyatdan tasavvuf nazariyasining markaziy jufti hosil bo‘lgan [13].

Uchinchi misol — inson maqomi masalasi. Isro surasining 70-oyati va Tin surasining 4-oyati insonning ulug‘langanini bildiradi. Ayni paytda Yusuf surasining 53-oyati nafsning yomonlikka buyurishini aytadi. Mumtoz adabiyotdagi inson obrazining ziddiyatliligi — bir vaqtning o‘zida ulug‘ va ojiz bo‘lishi — aynan shu ikki oyat guruhining kesishuvidan kelib chiqadi [13; 15].

Konseptual darajaning muhim xususiyati bor: bu yerda oyat matni ko‘rinmasligi mumkin. She‘rda “alastu bi-Rabbikum” iborasi bir marta ham keltirilmasa ham, butun g‘azal shu oyat mantiqiga qurilgan bo‘ladi. Shu sababli konseptual darajani aniqlash uchun so‘z izlash yetarli emas, ma‘no tuzilishini tahlil qilish talab etiladi.

O‘tkazilgan tahlil oyatning badiiy matndagi to‘rt asosiy vazifasini ajratish imkonini berdi.

Dalillash vazifasi. Oyat muallif fikrining eng yuqori dalili sifatida keltiriladi. Bu vazifa didaktik janrlarda ustunlik qiladi — “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Mubayyin”, “Sabot ul-ojizin” [2; 3; 6; 7]. Bunda oyatdan keyin bahs tugaydi, chunki undan yuqori dalil yo‘q.

Kengaytirish vazifasi. Bir ibora orqali matnga katta hajmdagi kontekst kiritiladi. Talmeh aynan shu vazifani bajaradi: “Xizr” so‘zi bir bayt ichida Kahf surasining yigirma uch oyatlik qissasini chaqiradi.

Ramzlashtirish vazifasi. Oyat o‘zining dastlabki huquqiy yoki tarixiy ma’nosidan uzoqlashib, badiiy ramzga aylanadi. “Lan taroniy” iborasi A’rof surasida Muso payambarga berilgan javob edi; she’riyatda u oshiqning ma’shuqani ko‘ra olmasligi ramziga aylangan [12; 16].

Kompozitsion mustahkamlash vazifasi. Oyat asarning boshi, o‘rtasi yoki yakunida takrorlanib, matn tuzilishini bog‘laydi. Munojot va hamd boblari shu tarzda dostonning kirish qismini bir butun qiladi.

Bu to‘rt vazifa amalda birga uchraydi. Bitta iqtibos ayni vaqtda ham dalil, ham ramz bo‘lishi mumkin. Ularning nisbati janrga bog‘liq: didaktik asarda dalillash, g‘azalda ramzlashtirish ustun turadi.

Materialni davrlar bo‘yicha taqqoslash uch tendensiyaning ko‘rsatadi.

Birinchi tendensiya — o‘zlashtirish darajasining chuqurlashuvi. XI—XIII asr matnlarida (“Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”) ustunlik qiladigan shakl — dalil sifatidagi ochiq iqtibos. XV asrdan boshlab, ayniqsa Navoiy asarlarida, konseptual daraja kuchayadi: oyat matn yuzasida emas, uning ma’no tuzilishida ishlaydi [5; 11].

Ikkinchi tendensiya — turkiylashuv. Dastlabki matnlarda oyat arab tilida, o‘zgarishsiz keltiriladi. Keyinchalik hall va aqd usullari kuchayadi, ya’ni oyat mazmuni turkiy nazmga ko‘chiriladi. “Sabot ul-ojizin” bu jarayonning yakuniy nuqtasi: arab tilidagi aqida matni to‘liq turkiy nazmda beriladi [7].

Uchinchi tendensiya — funksional ixtisoslashuv. XVIII—XIX asrlarga kelib janrlar o‘rtasida aniq taqsimot shakllanadi: manzumalar dalillash vazifasini, g‘azal va hikmatlar ramzlashtirish vazifasini o‘z zimmasiga oladi. Bu taqsimot mumtoz adabiyot tizimining yetuklik belgisi sifatida baholanishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot mumtoz adabiyotda Qur’on oyatlarining qo‘llanilishi bo‘yicha quyidagi xulosalarga olib keldi.

Birinchi, oyat qo‘llanilishi badiiy bezak emas, matn ma’nosini qurish mexanizmidir. Oyat matnga kirganda u bilan birga nuzul sababi va tafsir an’anasi ham kiradi. Shu sababli bitta iboraga tayangan bayt o‘z hajmidan bir necha barobar katta ma’no yuki tashiydi.

Ikkinchi, o‘zlashtirish yagona hodisa emas, olti darajali shkaladir: leksik, iboraviy, motiv, syujet, kompozitsion va konseptual darajalar. Darajalar bir-birini istisno qilmaydi, balki bir-birining ustiga qo‘shiladi. Yuqori daraja quyi darajani o‘z ichiga oladi.

Uchinchi, mumtoz poetika risolalari bu hodisani tavsiflash uchun aniq atamalar tizimini ishlab chiqqan. Iqtibos, hall, aqd, tazmin va talmeh atamalari bir-biridan o‘zlashtirilgan birlik hajmi va o‘zgartirish darajasi bilan farqlanadi [8; 9]. Zamonaviy tahlilda shu atamalarni asl ma’nosida qo‘llash terminologik chalkashlikni bartaraf etadi.

To'rtinchidan, oyatning badiiy matndagi to'rt vazifasi ajratildi: dalillash, kengaytirish, ramzlashtirish va kompozitsion mustahkamlash. Vazifalar nisbati janrga bog'liq. Didaktik manzumada dalillash, g'azalda ramzlashtirish, dostonning kirish qismida kompozitsion mustahkamlash ustun turadi.

Beshinchidan, XI—XIX asrlar oralig'ida uch tendensiya kuzatiladi: o'zlashtirishning ochiq iqtibosdan konseptual darajaga chuqurlashuvi, arab tilidagi keltirishdan turkiy nazmga ko'chirishga o'tish va janrlar o'rtasida vazifalarning taqsimlanishi.

Oltinchidan, taklif etilgan model amaliy qiymatga ega. U mumtoz matnni tavsiflashdan uni o'lchashga o'tish imkonini beradi: har bir asar uchun darajalar bo'yicha taqsimot tuzish va shu asosda mualliflarni qiyoslash mumkin. Bu yo'nalish keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli deb hisoblanadi.

Yettinchidan, tadqiqot cheklovi ham ko'rsatilishi lozim. Ishda sakkizta asosiy matn tahlil qilindi. To'liq xulosa chiqarish uchun devonlar korpusini raqamli usulda qayta ishlash va iqtiboslarning chastota ko'rsatkichlarini hisoblash talab etiladi. Bu vazifa alohida tadqiqot mavzusidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi Shayx Abdulaziz Mansur. — Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2007. — 624 b.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim) / Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. — Toshkent: Fan, 1971. — 964 b.
3. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq / Nashrga tayyorlovchi Q. Mahmudov. — Toshkent: Fan, 1971. — 208 b.
4. Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 1—2-kitob. — Toshkent: Yozuvchi, 1990.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987—2003.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mubayyin / Nashrga tayyorlovchi S. Hasanov. — Toshkent: Fan, 2000.
7. Sufi Olloyor. Sabot ul-ojizin. — Toshkent: Cho'lpon, 1991.
8. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balog'a / Nashrga tayyorlovchi A. Hayitmetov. — Toshkent: Xazina, 1996.
9. Atoulloh Husayniy. Badoyi' us-sanoyi' / Fors tilidan A. Rustamov tarjimasi. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. — 400 b.
10. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi (X—XIX asrlar). — Toshkent: O'zbekiston, 1993. — 190 b.
11. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. — 216 b.
12. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. — 184 b.

13. Komilov N. Tasavvuf. — Toshkent: Movarounnahr — O‘zbekiston, 2009. — 448 b.
14. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. — Toshkent: Akademnashr, 2011. — 326 b.
15. Is’hoqov Y. So‘z san’ati so‘zligi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2014. — 320 b.
16. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. — Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1975. — 506 p.
17. Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree / Transl. by C. Newman, C. Doubinsky. — Lincoln: University of Nebraska Press, 1997. — 490 p.